

УДК 17.023.32:94(477)

Мацьків Т. Я.,
аспірантка, Науково-дослідний
інститут українознавства
(Україна, Київ), history2401@gmail.com

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ
«НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ»:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Аналізується поняття національної ідентичності як одного ключових термінів теорії нації та націоналізму. Зосереджується увага на історіографії проблематики, зокрема дослідження даного явища українськими науковцями. Подано етимологію терміну, його розуміння у сучасному науковому просторі. Порівнюються поняття «національної» та «етнічної» ідентичності, наводиться їх відмінність. Для ґрунтовного розуміння цього феномену автор зосереджує увагу інші терміни, що пов'язані з національною ідентичністю, зокрема національна свідомість і національна ідея. Викладено особливості дослідження цього феномену, наводяться приклади відомих соціологічних методик. Зазначено, чому для сучасного українського суспільства є необхідним дослідження цієї проблематики.

Ключові слова: нація, національна ідентичність, етнічна ідентичність, національна свідомість, національна ідея.

Вивчення сучасної теорії нації та націоналізму неможливе без розуміння такого поняття як «національна ідентичність». Ця дефініція є необхідною складовою для розуміння сучасних процесів державотворення, ролі національного фактору у процесі суспільної консолідації. Окрім того, як вважають дослідники, проблема ідентичності «для багатьох країн, у тому числі і України, має ще один вимір – посткомуністичний, теоретико-методологічний» [10, с. 7].

Дослідження нації є явищем тривалим, але і новим водночас. Це пояснюється тим, що нація не має чітко окреслених меж, вона еволюціонує і змінюється, як і новітня історія загалом. Окрім того, не слід забувати, що це поняття є міждисциплінарним, тому з розвитком науки, її поліструктурністю, нації і націоналізм набувають нового осмислення та узагальнення. Друга половина ХХ ст. стала періодом активного дослідження даної теми. Пояснюється це як науковими тенденціями, так і впливом подій, що змінили не тільки політичну карту світу, а й породили нові явища та процеси. Сюди віднесемо і занепад колоніального світу, і руйнування біполярної системи міжнародних відносин, і процес демократизації новоутворених країн, чи тих, що відродили свою державність.

Ідентичність як теоретичний та практичний феномен осмислювалася філософами ХХ ст., серед яких М. Гайдеггер, М. Фуко, Е. Еріксон, Ж. Бодріяр, Р. Брубейкер, Ю. Габермас та ін. Як результат – це поняття стало невід'ємною частиною розуміння конструктів індивідуальної та суспільної свідомості. Наприкінці ХХ ст. у науковій площині, перш за все історичній, з'явилась велика кількість ґрунтовних досліджень з теорії нації, що внесли вагомий внесок у дане проблемне поле. Сюди слід віднести праці Е. Геллнера, Е. Сміта, Б. Андерсона, М. Гроха тощо. Ці дослідження поклали не лише основу новітній науковій думці, вони стали необхідною умовою для формування сучасних українських наукових досліджень теорії нації та національної ідентичності.

Як ми знаємо, впродовж існування Радянського Союзу, будь-що, що пов'язувалось з поняттями «нація» чи «національний» означувалося як антирадянське і було темою non-grata. Тому в українському науковому просторі ця проблематика досліджується лише з

90-х років ХХ ст. Ліквідація ідеологічних перешкод дала змогу розширити сфери наукових досліджень, в тому числі, що стосується теорії нації. Незважаючи на такий короткий період та багато проблем, з яким стикнулось українське суспільство, теорія нації отримала свою рефлексію. Серед відомих українських дослідників – Я. Грицак, Н. Яковенко, М. Рябчук, С. Єсельчик, Л. Нагорна, Г. Касьянов, С. Плохій та ін. Варто відзначити українських дослідників діаспори, праці яких стали важливою складовою дослідження національної ідентичності, як-от Р. Шпорлюк. В цей час в Україні вийшла монографія Г. Касьянова «Теорія нації і націоналізму» [5], що стала першою науковою теоретичною розвідкою у даній галузі. Міждисциплінарний розвиток української науки і розвиток соціо-гуманітарних дисциплін вивів дослідження теорії нації на новий рівень протягом наступних років. Для української науки дане питання не втрачає актуальності з кількох причин – відносно недовга наукова традиція, сучасна українська нація є молодою і нестійкою, тому такі поняття як «національна ідентичність» є актуальними і потребують осмислення, а події останніх років дають змогу зрозуміти, що сучасна українська нація лише формується. Недарма свого часу відомий філософ Р. Брубейкер зазначив: «Ідентичність» – ключове поняття у щоденному словнику сучасної політики, і соціальні аналітики повинні це врахувати» [2, с. 62].

Поняття «національна ідентичність» виходить з двох дефініцій «нація» та «ідентичність». За словами дослідниці Л. Нагорної, під ідентичністю «слід розуміти результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі... тобто віднесення себе до тих чи інших спільнот...» [7, с. 16]. Термін «ідентичність» розповсюдився в соціо-гуманітарних наук через психологію, його розуміють як певну «тотожність» чи «самобутність». Поняття нації пройшло еволюцію, від співзвуччя з етносом до сприйняття як політично організованої спільноти. Говорити про те, що існує єдиновірне визначення нації неможливо, бо цей феномен настільки складний, що в залежності від ідейних орієнтирів, сформувалось кілька напрямів дослідження цього явища. Як зазначив, український вчений Г. Касьянов, універсальна «вичерпна дефініція нації неможлива хоча б тому, що в реальності не існує якоїсь ідеальної нації у вигляді абсолютного феномена» [5, с. 41].

Одне з найбільш практичних визначень дав свого часу Б. Андерсен, зазначивши, що нація «це уявлена політична спільнота – при чому уявлена як генетично обмежена і суверенна» [1, с. 22]. Іншими словами, під нацією ми розуміємо таку спільноту людей, що виокремлює себе в певних кордонах, в сучасному розумінні державних, відчуваючи при цьому співпричетність до розвитку цієї спільноти з перспективою на майбутнє.

Таким чином, національна ідентичність – це складний конструкт, що формується з «багатьох взаємопов'язаних компонентів – етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних» [9, с. 24]. У термінологічному апараті української науки це явище є доволі новим, на світанку незалежності його важко було зустріти в енциклопедіях чи словниках. Тим більше, довгий час це явище ототожнювалось

з поняттям етнічної ідентичності, що є не зовсім коректним у сучасній термінології.

Етнічна ідентичність є явищем об'єктивним, тут спрацьовує принцип «батьків не вибирають». У той же час національна ідентичність спирається, на усвідомлений вибір і залежить від історичних, політичних та громадянських цінностей. Процес усвідомлення є явищем складним та багатограним, тому в теорії нації використовуються поняття «маркери ідентичності» або «ідентитети». Під ними ми розуміємо ті риси, що притаманні одній нації, і є основними для розуміння особистої чи групової належності до окремої нації. Е. Сміт виділяє такі риси, що вказують на феномен національної ідентичності: «Історична територія чи рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна громадянська культура; єдині права та обов'язки для усіх членів суспільства; спільна економіка, можливість вільно пересуватись у межах національної території» [9, с. 51]. Загалом, сучасна наукова традиція виділяє такі джерела ідентичності: психологічне переконання, що нація існує, бо її визнають члени суспільства та планують продовжити спільне існування; спільне історичне минуле, теперішнє і майбутнє; спільні дії; віра у спільну батьківщину (територіальний маркер); спільні характеристики – національна культура, політичні принципи тощо [8].

Як бачимо, національна ідентичність показує рівень консолідації суспільства та має просторово-символічний зміст. Помилковим є говорити, що національна ідентичність є або її немає. Хоча етимологічно це поняття розуміється як щось довершене, проте ідентичність змінюється з тим, як розвивається суспільство. Це довготривалий процес, і яскравим прикладом цього є часовий зріз українського суспільства наприкінці XIX чи в останньому десятилітті XX ст.

Для з'ясування рівня ідентичності націй використовуються різноманітні методики, метою яких є виявити або ж спільні риси, що консолідують суспільство, або, наприклад, прослідкувати шкалу національної чи регіональної ідентичності. Тут використовуються методи психологічного аналізу, кількісні методи, соціологічні тощо. Також варто згадати метод М. Куна – Т. Макларленда, відомий як «Хто я?», або ж не менш поширений метод адаптованої шкали вимірювання ідентичностей М. Сінерелли, модифікована методика Ф. Джінні тощо [4].

Бачимо, що феномен «національної ідентичності» є складним конструктом, він відображає особливості нації як форми колективної свідомості. Національна ідентичність, як ми зазначали, є не сталою константою, вона відображає суспільний прогрес і показує роль націоналізму в сучасному державотворенні. Сьогодні часто науковці згадують про глобалістичні тенденції, занепад націоналізму як ідейного руху, проте ми назвемо це швидше викликом інновацій, ніж всеохоплюючою тенденцією. Події останніх років, навпаки, демонструють, що націоналізм розвивається, хоча деколи проявляється його агресивна форма. Свого часу, німецький філософ Ю. Габермас зауважив, що «націоналізм є поняттям на означення саме сучасного явища культурної інтеграції» [3, с. 51].

Поряд з терміном «національна ідентичність» у науковій літературі часто зустрічаються поняття

«національна ідея», «національна свідомість». Безперечно, всі ці терміни є основоположними для розуміння сучасної теорії нації та націоналізму, проте не слід ототожнювати їх. Під національною ідеєю ми розуміємо певну духовну основну життєдіяльності нації, систему координат, яка задає їй цілепокладуючі орієнтири, а в узагальнюючому вигляді вона містить відповіді на питання – заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу [6]. Що ж до дефініції «національна свідомість», то під нею ми розуміємо явище належності окремої особи до нації, усвідомлення того, що є частиною цього організму. Терміни «національна ідентичність» та «національна свідомість» дуже близькі, проте ідентичність вимірюється процесуальністю та відображається у системі зовнішніх атрибутів, натомість свідомість є вираженням особистого розуміння співпричетності до певного суспільства. Спільним для цих понять є те, що вони демонструють рівень згуртованості певних суспільств, їх консолідаційний стимул. Деколи в українській науковій літературі, ми можемо зустріти ототожнення цих понять, їх синонімізм [5, с. 284].

Таким чином, одним з ключових понять в сучасній теорії нації є феномен національної ідентичності, а дослідження цього явища є необхідною умовою для розуміння сучасних державотворчих процесів, у тому числі і українських. Національна ідентичність розуміється як система зв'язків та рис, що формують консолідаційні чинники з метою формування політично організованого суспільства. Для українського суспільства вирішення проблем національної ідентичності є необхідною умовою для завершення формування процесу новочасного суспільства. Також це потрібно, щоб унеможливити нові суспільно-ідеологічні кризи, що несуть за собою непоправні втрати, у тому числі державно-територіального характеру.

Список використаних джерел

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 2001. – 272 с.
2. Брубейкер Р. Купер Фр. За пределами «ідентичности» // *Ab Imperio*. – 2002. – №3. – С.61–115.
3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність // *Умови громадянства*: Зб. ст. / Під ред. Варта ван Стінбергена. – К., 2005. – С.49–70.
4. Гора О. Методика дослідження рівня сформованості національної ідентичності студентів // *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка. Сер.: Педагогічні науки*. – 2012. – Вип.103. – С.90–100.
5. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – 352 с.
6. Нагорна Л. Національна ідея // *Енциклопедія історії України в 10 т.: Т.7. Мі–О*. – К., 2010. – С.264.
7. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі // *Політичний менеджмент*. – 2003. – №2. – С.14–30.
8. Проблема національної ідентичності у контексті процесів українського націєтворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/24717640/>
9. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994. – 224 с.
10. Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування. – К., 2011. – 336 с.

References

1. Anderson B. Uyavleni spil'noty: mirkuvannya shchodo pokhodzhennya i poshyrennya natsionalizmu. – K., 2001. – 272 s.
2. Brubeyker R. Kuper Fr. Za predelami «ідентичности» // *Ab Imperio*. – 2002. – №3. – С.61–115.

3. Habermas Yu. Hromadyanstvo i natsional'na identychnist' // Umovy hromadyanstva: Zb. st. / Pid red. Varta van Stinberhena. – K., 2005. – S.49–70.
4. Hora O. Metodyka doslidzhennya rivnya sformovanosti natsional'noyi identychnosti studentiv // Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. Vynnychenka. Ser.: Pedahohichni nauky. – 2012. – Vyp.103. – S.90–100.
5. Kas'yanov H. Teoriyi natsiyi ta natsionalizmu. – K., 1999. – 352 s.
6. Nahorna L. Natsional'na ideya // Entsyklopediya istoriyi Ukrainy v 10 t.: T.7. Mi–O. – K., 2010. – S.264.
7. Nahorna L. Ponyattya «natsional'na identychnist'» i «natsional'na ideya» v ukraïns'komu terminolohichnomu prostori // Politychnyy menedzhment. – 2003. – №2. – S.14–30.
8. Problema natsional'noyi identychnosti u konteksti protsesiv ukraïns'koho natsiyetvorennya [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.academia.edu/24717640/>
9. Smit Antoni D. Natsional'na identychnist'. – K., 1994. – 224 s.
10. Stepyko M. Ukraïns'ka identychnist': fenomen i zasady formuvannya. – K., 2011. – 336 s.

Matskiv T. Ya., postgraduate, Research Institute of Ukrainian Studies (Ukraine, Kyiv), history2401@gmail.com

On the question of the definition of national identity: the theoretical aspect

The article deals with the definition of national identity as one of the key terms of nationalism studies. The historiography of the problem is reviewed, especially the investigations of the Ukrainian scholars. The etymology of the term is analyzed, also the way it is perceived in contemporary scientific space. The concepts «national» and «ethnic» identities are compared, the difference between them is shown. In order to understand completely this phenomena, the author pays attention to the terms «national idea» and «national consciousness», which are related with identity. The modes of researching the national identity are counted. As a result, the author considers why this issue is so important for social sciences.

Keywords: nation, national identity, ethnic identity, national consciousness, national idea.

* * *

УДК 94(100):008:524

Перга Т. Ю.,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (Україна, Київ),
pergatatiana@gmail.com

НООСФЕРНИЙ ПІДХІД ДО РОЗВИТКУ ЦИВІЛІЗАЦІЇ – НОВА ПАРАДИГМА?

Досліджуються засади ноосферного підходу до розвитку цивілізації, в основі якого лежить вчення В. І. Вернадського про ноосферу. Розкривається його відмінність від формаційної та цивілізаційної теорії розвитку людського суспільства, технологічного підходу до її періодизації. Ноосферний розвиток розглядається, як новий більш високий щабель розвитку соціуму. Доводиться, що його рушійними силами є наукова думка, праця і соціальна організація людства. Ноосферна свідомість перетворюється на основу формування ноосферної цивілізації; її інформаційною домінуючою є колективний розум. У цьому контексті суттєво зростає роль науки. Вводиться поняття «ноосферного конфлікту», який полягає у протиріччі між матеріальною і духовною (інтелектуальною) складовими всесвітньо-історичного процесу. Робиться висновок, що головною тенденцією розвитку ноосферного підходу наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. є пошук механізмів збалансування і гармонізації розвитку людства, що унаочнено у теоріях вичерпання ресурсів біосфери, коеволуції, сталого розвитку та ін.

Ключові слова: ноосфера, цивілізація, ноосферна свідомість, В. І. Вернадський, М. М. Мойсєєв, коеволуція, сталий розвиток.

Як показала низка міжнародних самітів зі сталого розвитку, проведених у 1992, 2002 та 2012 рр., спроби світової спільноти вирішити екологічні проблеми з допомогою сучасних технологій не принесли очікуваних результатів. Для їх розв'язання, перш за все, необхідно змінити свідомість людей та змістити пріоритети від економічних до загальнолюдських цінностей. Це

дозволяє зробити ноосферний підхід до розвитку цивілізації, який доцільно розглядати як один зі шляхів виходу зі світової системної кризи, в якій людство опинилося на порозі третього тисячоліття.

У науковому дискурсі для характеристики певного етапу всесвітньо-історичного процесу використовуються різні визначення поняття «цивілізація» (А. Фергюссон, Ф. Бродель, М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Шпенглер, М. Данилевський, А. Тойнбі та ін.). Найбільш поширеним є формаційний (К. Маркс, Ф. Енгельс) та цивілізаційний (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін) підходи до періодизації розвитку людського суспільства. Х. Дж. Маккіндер, К. Гаусхофер, Н. Спайкмен та ін. сфокусували увагу на його геополітичному аспекті; Д. Белл, Й. Масуди, О. Тоффлер – на інформаційному. Г. Моргентгау, Р. Арон, Р. Гілпін розглядали розвиток соціуму з геополітичних позицій; Л. Гумільов – як етап у розвитку етносу. Філософ українського походження, один із засновників Української академії наук, видатний вчений першої половини ХХ ст. В. І. Вернадський, розробив вчення про ноосферний розвиток, яке започаткувало новий напрямок розробки теорії розвитку цивілізації.

Вивченню теорії ноосфери присвячена широка низка наукових досліджень як іноземних (М. М. Мойсєєв, Н. В. Гірусов, Н. В. Жульков, А. П. Казначєєв, Г. С. Смірнов та ін.), так і вітчизняних (В. Г. Воронкова, В. В. Мельник, І. П. Кулясов, М. І. Голубець та ін.) фахівців, однак бракує праць, що розглядають її «цивілізаційний» аспект. Актуальність його розробки обумовлена загостренням глобальних проблем, і в першу чергу – екологічної, що ставлять на порядок дня завдання пошуку більш збалансованого шляху розвитку людства у ХХІ ст. У даній статті ми маємо намір проаналізувати ноосферний підхід до розвитку людського суспільства та довести, що його варто розглядати як новий якісний етап еволюції цивілізації.

Термін «ноосфера» вперше ввів у науковий обіг (у 1927 р.) французький вчений С. Леруа, який трактував її як «мислячу» оболонку, яка формується людською свідомістю. Найбільш повне втілення його теорія знайшла в розробках П. Тейяр де Шардена, який був переконаний, що глобальна мережа знань, досліджень і почуття взаємозалежності людей утворюють ноосферу. Еволюційний процес він графічно зображував як «конус простору – часу», в основі якого – множинність і хаос, а на вершині – точка їх об'єднання в єдине ціле – «точка Омега».

Проте наукове обґрунтування ноосферного розвитку пов'язане, в першу чергу, з ім'ям В. І. Вернадського. На відміну від П. Тейяр де Шардена, він висунув більш матеріалістичну концепцію ноосфери, існування якої розглядав, як закономірний процес еволюції біосфери. Ще у 1920-х рр. вчений почав розробляти теорію про біосферу як єдину систему Землі, де весь основний хід геохімічних та енергетичних перетворень визначається діяльністю живих істот. Теоретичні напрацювання попередніх століть розглядали більшість процесів, що мінали в ході геологічного часу вид нашої планети, як чисто фізичні, хімічні або фізико-хімічні явища. На думку науковця, єдиним правильним підходом до біосфери є її розгляд як цілісної глобальної екологічної системи. Еволюція біосфери відбувається